

LISA DOELAND

APOCALYPSOFIE

Over recycling, groene groei en
andere gevaarlijke fantasieën

ten have

LISA DOELAND

APOCALYPSOFIE

Over recycling, groene groei en
andere gevaarlijke fantasieën

 ten have

PROLOOG

Gevaarlijke fantasieën

Het gevaar is dat we te weinig verbeeldingskracht aan de dag leggen om te zien hoe onbepaald de toekomst is

– Amory Lovins

Dit is een boek over de gevaarlijke fantasieën die wij erop nahouden om onszelf te beschermen tegen de pijnlijke waarheid dat de wereld zoals wij die kennen allang voorbij is. Ik zeg heel bewust niet ‘binnenkort’. Ik zeg ook niet dat we nog net op tijd zijn om er iets aan te veranderen. Want dat hele denken in termen van een *Doomsday Clock*, die nog altijd nét niet op twaalf uur staat is nu juist een van die gevaarlijke fantasieën. Het suggereert dat de wereld zoals wij die kennen linksom of rechtsom in stand gehouden kan worden, als we maar... En dat is nou precies het probleem.

Wat is een fantasie eigenlijk? En wat onderscheidt een ‘gewone’ fantasie van een gevaarlijke? Fantasie is etymologisch terug te voeren tot het Latijnse *phantasia*, dat verwijst naar de kracht van de verbeelding. In algemene zin verwijst fantasie dus naar iets wat voortkomt uit de verbeelding, naar een vermogen dat het mogelijk maakt dingen anders te denken dan ze op dat moment zijn. In die zin hoeven fantasieën niet problematisch te zijn. Laat staan gevaarlijk. Zo kan ik mij iets verbeelden wat nog niet werkelijk is, maar dat wel zou kunnen worden. Misschien wel juist doordat ik het mij verbeeld. Zo kan ik fantaseren over

een samenleving waarbinnen er meer verbondenheid is en meer compassie, een samenleving die niet meer gedictieerd wordt door de wetten van de markt, een samenleving waarin het ondenkbaar is dat er een natuurgebied als de Amelisweerd zou worden vernietigd omdat er nog een paar extra rijbanen bij moeten, zodat automobilisten één minuut sneller op hun bestemming zijn. Eén minuut. Een samenleving waarin, om die extra rijbanen binnen de wettelijk beschikbare stikstofruimte te kunnen leggen, elders boerderijen worden opgekocht. Een samenleving ook waarbinnen er überhaupt niet wordt gedacht in termen van 'stikstofruimte', waardoor het opeens gaat over het inwisselen van boerderijen voor snelwegen, van vliegbewegingen voor nieuwbouwprojecten. Fantasie die aan dit soort denken voorbij wil komen, schaar ik onder de verbeelding. Een kracht die betrekking heeft op hoe dingen *anders* zouden kunnen zijn.

Fantasie kan ook duiden op een *fantasma*, op iets illusoirs, een spookverschijning. Op dat wat alleen ogenschijnlijk reëel is, of alleen ogenschijnlijk waarde heeft. Het is het soort fantasie waarmee we onszelf in de luren leggen en dat we gebruiken om vast te houden aan iets wat irreëel is of zelfs schadelijk. Kortom: een gevaarlijke fantasie. Zoals fantasieën over groene groei binnen een circulaire economie, over *technological fixes* binnen een duurzaam kapitalisme.

Ik moet een jaar of zestien zijn geweest toen ik het rapport van de Club van Rome (1972) las. Ik herinner me dat ik het bevreemdend vond dat dit boek al meer dan dertig jaar oud was, maar dat we leefden alsof het nooit gepubliceerd was. Ik herinner me ook dat ik het niet zozeer alarmerend vond, maar eerder geruststellend, want het bevestigde een waarheid die mij met de paplepel was ingegoten, maar waar geen ruimte voor

was in de jaren negentig: groei zonder grenzen, dat kán helemaal niet. Ik was niet gek, geen zeikerd die zo nodig het feestje moet verpesten, en mijn moeder ook niet. In het bijstandsgeslacht waarin ik opgroeide fantaseerden we tijdens onze zondagochtendontbijtjes niet alleen dat we een butler hadden die ons bediende (James), maar hadden we het ook over politiek, over de waanzin van economische groei als het enige argument waarmee ook toen al bijna elk politiek debat gesmoord werd. Het waren de jaren waarin de PvdA de ideologische veren afschudde en als onderdeel van Paars de deur openzette voor marktwerking en neoliberalisme. Het zou nog twintig jaar duren voordat Mark Fisher het begrip ‘kapitalistisch realisme’ muntte, waarmee hij grip probeerde te krijgen op de overtuiging dat er geen alternatief is voor een op groei gerichte kapitalistische economie. ‘*There is no alternative,*’ zei Margaret Thatcher in de jaren tachtig. ‘We moeten wel realistisch blijven,’ zegt Mark Rutte nu. Maar hier worden fantasie en realiteit omgedraaid. Als we meegaan in de redenering dat er geen alternatief is voor het kapitalisme, zien we het als een apolitiek, ahistorisch, natuurlijk proces. Maar dat is het niet. Zoals Fisher opmerkt, zou de golf van privatisering die in de jaren tachtig op gang kwam en nog steeds niet uitgeraasd is, tien jaar daarvoor voor onmogelijk gehouden zijn. Het was geen natuurlijk proces, maar het gevolg van overtuigingen en bewust beleid. Groei zonder grenzen is zwaar ideologisch geladen.

Maar hoe houd je vast aan die wetenschap binnen een cultuur die je blijft opdringen dat de bomen tot in de hemel groeien – en dat we die bomen in de tussentijd gerust kunnen kappen, zolang we daar dan maar weer nieuwe bomen planten, waarmee dan weer onze vliegvlagen worden ‘gecompenseerd’? Hoe blijf je reëel tegenover de hardnekkige overtuiging dat wij mensen supervindingrijk zijn en dat we met onze technische

foefjes (geo-engineering, CO₂-opslag, et cetera) de onfortuinlijke restjes en bijeffecten wel weggewerkt krijgen? Dat is dan weer niet zo eenvoudig, want de teneur is zoals steeds dat we vooral *vooruit* moeten kijken, oplossingen bedenken, en dat al dat doemdenken ons alleen maar in de weg zit. Voor je het weet gaan mensen bovendien twifelen aan je geestelijke gezondheid. Toen ik tijdens een kerstdiner eens het achterste van mijn tong liet zien, informeerde de familie later bij mijn moeder of het wel goed met me ging. Ze zullen naar me gekeken hebben als de presentatoren in de film *Dont' Look Up* naar astronoom Kate Dibiasky op het moment dat ze haar geduld verliest, daar aan de talkshowtafel – ‘*We're all going to fucking die!*’ Jeetje, meisje, gaat het? Dat is niet gezellig, opbouwend, *whatever*. Daar zit niemand op te wachten.

In plaats van het rapport van de Club van Rome te zien als wat het is – een uitwerking van een aantal scenario's, die ons iets zeggen over mogelijke toekomsten – werd (en wordt) het maar al te vaak weggezet als ‘*hysterical computerized doom*’. Hier waren doempropheten aan het woord die voorspellingen deden die niet eens uitkwamen, dus die hoefden we niet serieus te nemen. Maar het waren helemaal geen profeten die voorspellingen deden, het waren wetenschappers die met behulp van een bakbeest van een computer bepaalde scenario's doorrekenden. En die daar bepaalde, verontrustende conclusies uit trokken.

En als er iets als een paal boven water staat, dan is het wel dat we met die waarschuwing *helemaal niets* hebben gedaan. Nog altijd wringen we ons in de vreemdste bochten om de groei van de materiële welvaart erin te houden. De apologeten van de ‘circulaire economie’ spiegelen ons recycling zonder restjes voor, de evangelisten van de ‘groene groei’ gaan er prat op dat we heus een manier zullen vinden om economische groei op enigerlei wijze los te koppelen van vervuiling en ecologische destructie,

de pleitbezorgers van het ‘groene kapitalisme’ suggereren dat er voor ieder milieuprobleem een markt-gestuurd beleidsinstrument is. Zo vervreemd als ik me voelde als zestienjarige, zo voel ik me nog steeds. Maar waar ik me toen vooral onbegrepen voelde, word ik er tegenwoordig toch vooral woedend van. En ik beseft dat het belangrijk is om niet alleen die woede, maar vooral ook dat gevoel dat ‘er iets niet klopt’ te onderzoeken en te delen. Het blijkt mensen keer op keer enorm op te luchten, ook anderen ervaren dan: aha, ik ben niet gek.

Tot nu toe heb ik het woord ‘we’ al twintig keer gebruikt en in de rest van dit boek zal ik dat nog een keer of zeventien doen. Ook het gebruik van het ‘we’ is niet zonder gevaar. Het gooit allerlei mensen op één hoop en gaat daarmee voorbij aan verschillen en aan machtsverhoudingen. Zoals geograaf Max Liboiron opmerkt, is ‘we’ bovendien niet specifiek genoeg om er verplichtingen aan te verbinden. Je hebt andere verplichtingen ten opzichte van je eigen kinderen dan die van anderen. Shell heeft andere verplichtingen (of zou dat in ieder geval *moeten* hebben) met betrekking tot het in de grond laten van olie dan mensen die in de thuiszorg werken in een ov-arm gebied en in een oude op benzine rijdende auto rijden – een nieuwe elektrische auto is voor hen niet weggelegd. Maar hoewel ik het helemaal met Liboiron eens ben, heb ik het gebruik van ‘we’ toch niet vermeden. Want het collectiviseert. Het activeert. En het dwingt je om je af te vragen hoe je zélf betrokken bent bij de ecologische crisis en wat dat van je vraagt.

De inzet van dit boek is niet alleen om te laten zien dat er wel degelijk een alternatief is (of beter: alternatieven – meervoud), maar ook om de aandacht te vestigen op het gevaar van groene fantasieën, die een alternatief lijken, maar dat niet zijn. Daarbij gaat het mij er overigens niet om de lezer een sluier van de ogen

te trekken zodat die *eindelijk* ziet hoe de dingen *werkelijk* zijn. Zoals de Sloveense filosoof Slavoj Žižek uitlegt moet ideologie niet opgevat worden als een illusie, waarvan we verlost kunnen worden door die te doorzien. Ideologie wordt niet geschraagd door wat we (niet) weten, maar door wat we doen. Een sleutelrol is hierbij weggelegd voor wat Sigmund Freud loochening (*Verleugnung*) noemde, dat niet zozeer begrepen moet worden als keiharde ontkenning, maar veeleer als een vorm van half-weten. Ik weet het heel goed, maar toch... Ik weet heel goed dat er niet zoiets is als groei zonder grenzen, maar toch... Ik weet heel goed dat er resten overblijven na recyclen, maar toch... Ik weet heel goed dat CO₂ zich niet laat compenseren, maar toch... Ik doe het toch. En terwijl we ons vastklampen aan de wereld zoals we die kennen, die steeds onhoudbaarder wordt juist omdat we ons eraan vastklampen – het verwerkelijken van die onhoudbaarheid is iets wat we *doen* – voelen we dat ondertussen het einde daarvan onverminderd dichterbij komt. Maar dat is natuurlijk niet het einde van de wereld. We moeten niet vergeten dat er een *ander* einde mogelijk is. Over dat andere einde en over hoe we ons dat kunnen inbeelden gaat dit boek.

Apocalypsofie

Mijn vriend kreeg een waterzuiveringspompje cadeau van Sinterklaas. Het was een mooie handzame, geschikt voor acute survivalsituaties. Zo gaat dat in de *apocalyptic twenties*, waarin het kapitalisme zelfs een manier gevonden heeft om te verdienen aan onze angst voor de dood in het algemeen en onze vrees voor het einde van de wereld zoals wij die kennen in het bijzonder. Wat hij cadeau kreeg was niet zozeer dat pompje, maar de schijn van zekerheid, van voorbereidheid. Waar hedgefondsen en tech-miljardairs zich afvragen of ze het beste grond kunnen kopen in Alaska of Nieuw Zeeland om daar overlevingsbunkers te laten bouwen, bereiden de minder kapitaalkrachtigen zich voor met waterpompjes, gedroogd voedsel en handzame tools voor onderweg.

Het sinterklaasfeest zet voor mij al langer dingen op scherp. Hoe mijn dochter blij te maken met mooie cadeaus, maar haar niet in te wijden in het consumptiekapitalisme? Hoe te vieren wat er is, in de wetenschap dat het zal verdwijnen, en misschien wel juist *vanwege* dat vieren, omdat ik er iets onhoudbaars mee in de lucht houd? Hoe haar daarover te vertellen, maar zonder dat ik haar opzadel met een 'klimaatschaduw'? In de gelijkna-

mige podcast vertelt een vrouw dat ze al sinds haar vroege jeugd leeft met het idee dat ze zich op een zinkend schip bevindt. ‘Ik moet een jaar of 8, 9 zijn geweest,’ vertelt ze, ‘toen mijn vader een heel lange monoloog afstak over alle bedreigingen. Over het milieu, de dieren, de natuur, de zeeën, alles.’ Ze beschrijft hoe de machteloosheid die eruit sprak haar overspoelde. Het was te groot, te veel. ‘Papa, ik denk dat ik gek word.’ Ze vertelt dat ze niet zozeer leidt aan wat tegenwoordig klimaatangst genoemd wordt, of aan een klimaatdepressie, maar dat zij leeft met een klimaatschaduw. ‘Ik heb zelf wel gedacht dat dat de oorsprong is van de sombere schaduw die over mijn leven hangt, dat je je daarvan bewust bent en dat je dat altijd met je meedraagt. Dat heeft bij mij als kind echt postgevat en dat is er niet meer uit gegaan.’ Wat als je ouder alle moed verloren heeft? Waar kun je je dan nog aan optrekken? Waar haal je dan je vertrouwen vandaan? Ik ben bang dat ook ik mijn kinderen opzadel met een klimaatschaduw, en dat wil ik niet.

Een einde zonder verlossing

Ik denk dat die klimaatschaduw het beste begrepen kan worden als een vorm van fatalisme, het idee dat de toekomst op een bepaalde manier vastligt, dat die onontkoombaar is en dat het niets uitmaakt wat je zelf doet. Het is belangrijk om fatalisme scherp te onderscheiden van vormen van doemdenken die de toekomst op een bepaalde manier open laten. Zo denk ik dat het belangrijk is om ons de toekomst niet rooskleurig voor te stellen, misschien zelfs apocalyptisch, juist om een andere toekomst denkbaar en mogelijk te maken. Volgens de Kroatische filosoof en politiek activist Srećko Horvat kan de apocalyps het beste begrepen worden als een soort röntgenapparaat uit de

toekomst, dat ons in staat stelt om de architectuur van onze cultuur scherp te stellen. We moeten de apocalyps volgens hem niet zozeer opvatten als 'het einde van de wereld', maar als een onthulling – de betekenis van het oud-Griekse *apokalyptein*. Wat onthuld wordt: de aanstaande massa-uitsterving. En als we doen alsof er niets aan de hand is, dan is die inderdaad niet te voorkomen. Dan staat ons een apocalyps zonder verlossing te wachten, het einde van het einde van de wereld, dat wil zeggen: niet het voortdurende eindigen van werelden (denk hierbij aan culturen en samenlevingen die eerder verdwenen zijn, maar ook aan de klimaatvluchtelingen van nu en de dieren die hun habitat verliezen door ontbossing), maar de volledige destructie van de biosfeer én van de semiosfeer. We hebben dan dus niet alleen te maken met het einde van het leven (*bios*) zoals wij dat kennen, maar ook van de betekenisgeving (*semiotiek*) – er zal niemand meer zijn die de tekenen nog kan lezen en nog betekenis geeft, er zal niemand meer zijn die het einde van de wereld überhaupt kan lezen en kan vrezen. 'Het is zelfs mogelijk,' zo merkt Horvat op, 'dat de betekenis van *apokalyptein* zelf verloren gaat, simpelweg omdat er niemand meer is aan wie het geheim geopenbaard zou kunnen worden.' Het maakt dan niet eens meer uit dat er overal radioactief afval lekt, dat er zich overal plastic ophoopt, er is niemand meer die er nog ziek van zou kunnen worden of dood aan zou kunnen gaan.

Deze duiding van de apocalyps vinden we overigens al terug in een van de eerste verhalen over het einde van de wereld: dat van de ark van Noach. In ieder geval, in de her-vertelling van dit verhaal door de Duitse essayist en filosoof Günther Anders. In *zijn* versie van het verhaal heeft Noach er genoeg van een doemprofeet te zijn die door niemand serieus genomen wordt. Noach kleedt zich als iemand die in de rouw is en gaat de straat op. Als mensen hem vragen om wie hij rouwt, om welke catas-

trofe en wanneer deze heeft plaatsgevonden, zegt hij: de dag na morgen. ‘De dag na morgen, zal de vloed iets zijn wat geweest is. En als de vloed geweest is, *zal alles dat bestaat niet hebben bestaan*. Als de vloed alles dat bestaat zal hebben meegesleurd, alles dat geweest zal zijn, zal het te laat zijn om het ons te herinneren, want er zal geen levende meer over zijn. En er zal geen onderscheid meer zijn tussen de doden en zij die om hen rouwen.’ Noach legt uit dat hij de pijl van de tijd om wil draaien en zodoende vandaag rouwt om de doden van morgen. En verdomd, die avond klopte er een timmerman bij hem aan die zegt: ‘Laat me een ark voor je bouwen zodat het niet waar zal zijn.’

De Franse ingenieur en filosoof Jean-Pierre Dupuy grijpt Anders’ her-vertelling aan om te pleiten voor wat hij ‘verlicht doemdenken’ noemt. Om het vooruitzicht van een catastrofe kracht bij te zetten, zo legt Dupuy uit, moet het als iets onvermijdelijks gedacht worden, ondanks dat het uiteindelijke doel natuurlijk is dat de catastrofe *niet* plaatsvindt. Er is dus iets ingewikkelds aan de hand met de toekomst, die tegelijkertijd aannemelijk moet zijn én te voorkomen. Dit is wat Dupuy de ‘paradox van het doemdenken’ noemt. Dupuy licht toe dat verlicht doemdenken niet zozeer een principe is, maar een filosofische attitude, die ten doel heeft onze normale manier van denken over de wereld en over tijd te betwisten. Het is dus zaak om de toekomst niet op te vatten als iets wat *zal komen*, maar als iets wat *geweest zal zijn*. Alleen door de catastrofe te denken als iets wat al heeft plaatsgevonden, komt er ruimte voor een *ander* einde van de wereld. Het punt van doemdenken is dan ook om in te breken in een heden, dat zélf catastrofaal is. Zo bezien moeten we af van dat hele discours rond ‘vijf voor twaalf’, van het idee dat het misschien *bijna* te laat, maar nog *nét* niet (als we nu maar...). Het punt is niet een catastrofe te

voorkomen die ons te wachten staat, het punt is om de status quo te veranderen, die *zelf al* catastrofaal is. Zoals ook de actievoerders van Extinction Rebellion (waaronder ikzelf) begrepen hebben, moeten we niet handelen *voordat* het te laat is, maar *omdat* het te laat is. Hierbij verschuift de betekenis van het ‘te laat’. Het is niet langer bedoeld als een aansporing om mensen op de been te brengen om te bewaren wat we hebben, maar om te redden wat er te redden valt, en vooral: om dat wat de uitsterving aanstuwt aan de kaak te stellen. Extinctie is niet iets wat ons te wachten staat, het is wat al gaande is, en hoe langer we daarvoor onze ogen sluiten, hoe erger het wordt.

Dat heeft niemand beter begrepen dan de Duitse filosoof Walter Benjamin. Wij vatten catastrofes doorgaans op als alles-of-nietsgebeurtenissen, maar volgens Benjamin is het juist het feit *dat het zo verdergaat* dat we als catastrofaal op moeten vatten en hij koppelt dit aan het geloof in vooruitgang. De catastrofe is niet iets wat ons te wachten staat, maar iets wat ons al gegeven is: de voortdenderende vooruitgang en het spoor van vernieling dat die achterlaat. De catastrofe is bij Benjamin dus geen plotselinge gebeurtenis die ons vanuit de toekomst toevalt, maar betreft juist de voortgang van de huidige situatie, en het komt er volgens hem op aan een manier te vinden om die voortgang te doorbreken. Benjamin schreef er nergens overtuigender en aangrijpender over dan in *Thesen over het begrip geschiedenis* (1940), waarin hij de ‘engel van de geschiedenis’ opvoert die machteloos moet toezien hoe deze catastrofe zich voltrekt. ‘Er is een schilderij van Klee dat *Angelus Novus* heet,’ schrijft Benjamin, ‘daar is een engel op afgebeeld die eruitziet alsof hij op het punt staat zich af te wenden van iets waar hij naar staart. Zijn ogen zijn opengesperd, zijn mond is open en zijn vleugels zijn uitgestrekt. Zo moet de engel van de geschiedenis eruitzien.’ Deze engel heeft zijn gezicht naar het verleden

gewend en waar wij een keten van gebeurtenissen zien, ziet de engel één enkele catastrofe, die ‘onophoudelijk puin op puin veroorzaakt en hem dat voor de voeten werpt’. De engel zou alles wat kapotgegaan is weer willen samenvoegen, maar ‘er waait een storm uit het paradijs, die zijn vleugels verstrikt en zo sterk is dat hij ze niet langer kan spreiden. Deze storm drijft hem onvermijdelijk de toekomst in, waar zijn rug naartoe gekeerd is, terwijl de puinhopen vóór hem tot in de hemel rijken. Dat wat wij vooruitgang noemen, is deze storm.’ Vooruitgang leidt tot puinhopen en, zoals Benjamin dat elders verwoordt, tot barbarij. Of, zoals ik dat hier zou willen herdopen: tot uitsterving. Want is het niet voor uitsterving dat Benjamins engel ons vandaag de dag waarschuwt? Net als Noach kijkt Benjamins engel niet mee met de richting die de pijl van de tijd aanwijst. Ook de engel is in de rouw – hij wil heel maken wat kapotgemaakt is – en vestigt onze aandacht op de puinhopen die ons heden voortbrengt.

Hoe te zien wat de engel ziet? Hoe kunnen we leren om dat wat we voor vooruitgang hielden als opeenstapeling van puinhopen te zien? En kunnen we het apocalyptische denken daar eigenlijk wel bij gebruiken? Het wordt snel zo groot, zo veel, zo overweldigend. Volgens de Franse filosoof Frédéric Neyrat is het probleem van de alomtegenwoordigheid van de apocalyps in de populaire cultuur dat ze ons afstompt. Het zijn de geesten van de geschiedenis, zo schrijft hij, met wie Benjamins engel van de geschiedenis sprak voor hij zijn laatste adem uitblies, die terugkomen vanuit de toekomst om ons te vertellen hoe erg het is. ‘Maar een storm waait vanuit Hollywood, vol met catastrofale scenario’s, beelden van het einde, en fantasieën over “*the day after tomorrow*”. En de storm drijft de geesten van de geschiedenis onvermijdelijk terug de toekomst in, terwijl de berg met zombies en barbaarse motorbendes zich opstapelt.

Leven gaat onvermijdelijk gepaard met verlies, met verval en met afval – wie leeft maakt vuile handen en laat een ecologische voetafdruk achter. Toch dromen we liever van recycling zonder restjes binnen een circulaire economie, van een wereld waarin alles zich laat opruimen en oplossen. Lisa Doeland confronteert ons met het illusoire karakter van deze ‘Groene droom’. *Apocalypsofie* stelt niet gerust, maar biedt wel handvatten voor leven in tijden van uitsterving. Waar het op aankomt, is jezelf steeds de vraag stellen hoe je dat *zo goed mogelijk* kunt doen.

Filosoferen is leren om te sterven. In tijden van ecologische catastrofe moeten we echter niet alleen met onze sterfelijkheid om leren gaan, maar ook met onze ‘uitsterfelijkheid’. Hoe kan de filosofie ons leren om uit te sterven?

‘Wat als er niemand meer over is om überhaupt nog de vraag te stellen naar het goede, het ware, en het schone?’

Lisa Doeland is filosoof. Ze werkt aan de Radboud Universiteit en de UvA en doet promotieonderzoek naar afval. Samen met Naomi Jacobs en Elize de Mul schreef ze *Onszelf voorbij: Kijken naar wat we liever niet zien* (2018). Haar essays verschenen onder meer in *De Groene Amsterdammer*, *Wijsgerig Perspectief* en *de Nederlandse Boekengids*.

